

Видання й справді було популістське, рецензент «Киевской старины» навіть сумнівався, що всі нариси належать В. Антоновичу, «даровитому и многоученому историку» [5].

Породжувала епоха ідеологів, а вони формували політиків. Адже політика потребує ідейного обґрунтування, яке заздалегідь готують інтелігенти-ідеологи. Гаслом подвижництва Володимира Антоновича у славних справах може слугувати вислів Бердяєва: « Ми звільнимось від зовнішнього гніту, тобто візьмемо на себе обов'язки і перестанемо у всьому звинувачувати зовнішні сили. Політичне відродження можливе тільки у зв'язку з духовним і культурним відродженням і на його основі» [7].

Однією з найяскравіших постатей в царині історичної науки був Михайло Дмитрович Антонович – онук славетного українського історика (вищезгаданого) Володимира Антоновича, син блискучого історика мистецтва та театру Дмитра Антоновича, брат одного з фундаторів часопису «Український історик» Марка Антоновича. Така наукова династія, здається, не має аналогів у світі [8].

Михайло Антонович (1910-1955) народився в Києві, навчався, а згодом працював науковим співробітником в Українському науковому інституті в Берліні, а вже на початку другої світової війни він викладав у Берлінському університеті, закінчивши його історичний та географічний факультети. У стінах цього закладу М. Антонович досліджував часи козаччини XVI-XVII ст.. У 1941-1944 роках історик написав томи «Історії України» і працю «Переяславська кампанія 1630 р.». Усі мемуаристи свідчать, що М. Антонович потрапив до радянських таборів, де перебував до останніх днів свого життя.

Свідомий український патріот М. Барбон називає його найкомпетентнішою найавторитетнішою людиною серед інтелігенції Норильського концтабору [8].

Можна вважати, що в різні століття українська інтелігенція відповіла на нестерпні умови життя народу демократичним, визвольним, духовно-релігійним рухом, який засновано на традиційних волелюбних цінностях українського нації.

Пояснення загадки бурхливого зросту національної свідомості українців в роки політичного, релігійного, економічного утиску з боку інших держав полягає у рішучих, динамічних якостях інтелігентності ватажків всенародного руху, які змогли розповсюдити свої ідеї і підтримати масовий інтерес до себе. Вона також змогла підняти на щит і меч важливі національно-культурні цінності українського народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Интеллигенция. Власть. Народ: Антология /РАН. Ин-т философии; Ред.-сост. Л.И.Новикова, И.Н.Сиземская.- М.: Наука, 1993.- С.310; 2. Интеллигентоведение: проблемы становления нового вузовского курса: Межвузовский центр Российской федерации, – Иваново, 2000.- С.45; 3. Субтельний Орест. Україна: історія /Пер. з англ., Ю.І.Шевчука; Вст.ст.С.В.Кульчицького. 3-тє вид., перероб. і доп.- К.: Либідь, 1993.- С.282; 4. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу: Репринтне відтворення видання 1918 року. /Ред. М.Т.Максименко.- К.: Абрис, 1991.- С. 121; 5. Антонович В, Левицький О., Бец В. Історичні діячі Південно-Західної Росії в біографіях та портретах. Репринтне видання. – К., 1990.- С. 6-11; 6. Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – Вид. 2-е, доп. – К.: Стило, 2004.-С.6; 7. Интеллигенция в условиях общественной нестабильности // А.И.Студеникин, сост. и глав.ред. Межрегиональный Центр фундаментальных исследований.- М.: Эдиторнал УРСС, 1996.- С. 41-44; 8. Яременко В.І. Історик Михайло Антонович у спогадах в'язнів сталінських таборів // Український історичний журнал .-№3.- 1998.- С.140-142.

Ю.О. Нікімін

УЧАСТЬ ОРГАНІВ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ У РОЗВИТКУ ОСВІТИ В УКРАЇНІ В 70-90-ТІ РОКИ XIX ст. (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ, ПОЛТАВСЬКОЇ, ХАРКІВСЬКОЇ ТА КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ)

В умовах розбудови незалежної Української держави актуальним є пошук шляхів подолання труднощів у створенні ефективної національної системи освіти, що передбачає врахування кращого досвіду, набутого у минулому й пов'язаного в тому числі із створенням мережі навчальних закладів, їх матеріальним забезпеченням, підготовкою кваліфікованих педагогічних кадрів. Саме тому актуальним є аналіз здобутків, проблем і прорахунків у згаданій сфері органів міського самоврядування, зокрема на Лівобережжі та Слобожанщині. Проблема участі органів міського самоврядування у розбудові мережі освітніх закладів у другій половині XIX ст. привертала увагу дослідників з часів міських реформ 1870, 1892 рр. На ці проблеми звертали увагу в своїх

дослідженнях кінця XIX – початку XX ст. М. Щепкін, Д. Багалій [1] та ін. Стійкий інтерес до питання розвитку освіти в містах та участі муніципальних структур у даному процесі простежується і в кінці XX – на початку XXI ст. У публікаціях О. Головка, Л. Шарої, Д. Чорного [2] та ін. робиться спроба аналізу різних аспектів зазначеної проблеми. Проте знайомство з відповідною історіографічною літературою засвідчує недостатній рівень вивчення проблеми на регіональному рівні. Це й зумовило вибір теми даної статті.

Розвиток міст, зміни у їх інфраструктурі несли за собою зміни у духовному житті. Збільшувалися культурно-освітні потреби мешканців міст. У той же час промисловість, що розвивалася швидкими темпами, потребувала збільшення кількості висококваліфікованих робітників. Міська реформа 1870 р. і Положення про початкові училища 1874 р. переводили освітянську проблему у містах до компетенції муніципальних структур. Вже існуючі школи й училища переводилися на місцеве фінансування. При можливості й бажанні управи могли відкривати нові навчальні заклади, розвивати матеріальну базу вже існуючих, впливати на кадрову політику, контролювати витрати освітніх установ та ін. За даним 1871 р., на потреби народної освіти міста Російської імперії виділяли 3% своїх бюджетів, у 1875 р. – 5 %, у 1880 р. – 7%, у 1885 р. – 9%, у 1890 р. – 8%. Наприклад, міста Чернігівської губернії у 1880 р. витрачали різні суми на освіту: у Глухові – 9337 руб, Чернігові – 5602 руб, Ніжині – 3988 руб, Стародубі – 900 руб, а в містах Катеринославської губернії в останній третині XIX ст. становили 10, 2% [3, с. 32].

За часів буржуазних реформ 60-70 рр. XIX ст. актуальною стає проблема впровадження загальної початкової освіти та розширення мережі міських навчальних закладів. У реальному житті в містах, як і взагалі в імперії, не було єдиного типу початкових шкіл. Збільшувалась кількість навчальних закладів середнього рівня (повні, неповні, реальні та класичні гімназії). Муніципальна влада повинна була вирішити низку нагальних завдань, одним з яких було питання відсутності власних приміщень у навчальних закладах. Школи та училища часто знаходилися у приміщеннях, що не відповідали санітарно-гігієнічним вимогам і за які сплачувалася висока орендна плата. У 1870 р. у Харкові працювало 3 міських училища, на які муніципалітет витрачав 3000 руб. [4, с. 33]. У Чернігівському приходському училищі класні кімнати були переповнені, бо навчальний заклад мав спільну будівлю з чоловічою гімназією, що зумовило нестачу класних кімнат. Всі ці негаразди впливали не лише на стан здоров'я учнів, але й на якість отриманих знань. Досить гостро стояло питання підготовки кваліфікованих педагогічних кадрів і забезпечення ними навчальних закладів. У 1874 р. міська дума Харкова надала 1000 руб. Вовчанській вчительській семінарії, яка готувала педагогічні кадри для усієї губернії. Але вже у 1875 р. та ж дума відмовила зазначеній семінарії у стипендіях, пояснюючи свою позицію відсутністю робочих місць для випускників [5, с. 9].

Система освіти, що сформувалася у другій половині XIX ст. характеризувалася складністю (особливо початкові школи). Навчальні заклади були представлені різними типами шкіл і училищ. Їх відрізняли навчальні програми, джерела фінансування, система підпорядкування тощо. Однією з причин, що призвела до такого стану речей, можна вважати скрутне фінансове становище муніципалітетів. До реформи 1870 р. більшістю навчальних закладів опікувалися земства. Тому на місцях з 1870 р. земства й органи міського самоврядування часто домовлялися на дольове фінансування навчальних закладів в містах. Наприклад, у 90-х рр. XIX ст. в Харківській губернії за таким принципом здійснювалося фінансування Краснокутського і Вовчанського ремісничих училищ, а на Чернігівщині 8 земських однокласних шкіл (1890 р.) 53 % грошових надходжень отримували з міських бюджетів і 47% від земств [6, арк. 1-4]. В інших же містах лєвова доля витрат на потреби освіти лягала на плечі земств. Співпраця міських самоврядних структур простежувалась у тому числі і в плані розбудови початкової освіти. Так початкові школи міст Глухова, Кролевця, Мглина, Сосниці, Стража Чернігівської губернії відповідно отримали від земства: 2000 руб, 100 руб, 300 руб, 250 руб, 620 руб. Важливим фактом було те, що ця допомога надавалася без урахування скрутного чи задовільного фінансового становища муніципалітетів. З іншого боку, міські самоврядні структури згідно з Положенням 1870 р. докладали багато зусиль для розвитку освіти. У 1874 р. на Полтавщині почалася реалізація Положення про початкові народні училища, було обрано представника думи повітової училищної ради [7, с. 5]. Також у кожній із зазначених губерній міська влада допомагала в роботі церковно-приходських шкіл, виділяючи певні кошти на ремонт, обладнання та оплату вчителів і співробітників. У 1897 р. Сумський міський голова висловив позицію думи словами, що «безкоштовна освіта для дітей міських мешканців повинна стати обов'язком міського управління» [8, арк. 47 зв.]. На Чернігівщині органи міського самоврядування кожний рік виділяли в

.....
середньому по 1600 руб на утримання церковно-приходських шкіл (у Конотопі – 100 руб., Ніжині – 725 руб.).

У Катеринославській губернії за перші двадцять років після реформи 1870 р. на потреби освіти витрачалося 10, 2 % коштів з міських бюджетів, а в губернському місті – 12%. На початок 1888 р. в містах губернії працювало 1 міське двокласне училище для хлопчиків (Маріуполь), 13 міських парафіяльних училищ (3 у Катеринославі) [9, с. 3].

Буржуазні реформи другої половини XIX ст. сприяли значним зрушенням у соціально-економічному житті як усієї Російської імперії, так і на території Лівобережжя та Слобожанщини. У кожній із губерній, розташованій по лівий бік Дніпра, були свої темпи поширення ринкових відносин, розвитку промисловості. Але, незважаючи на різні темпи економічного розвитку, кожна губернія вирішувала завдання підготовки кваліфікованих кадрів для виробництва. Потреби часу вимагали від органів міського самоврядування відкривати професійні навчальні заклади. Відповідно до потреб регіонів відкриті ремісничі училища готували фахівців з певної спеціальності. Для підготовки фахівців різних галузей виробництва царський уряд дозволив відкривати училища двох видів: 1) школи та класи спеціальні: технічні, ремісничі, креслярські й малювальні з різних галузей виробництва, в разі потреби з спеціальними майстернями; 2) загальноосвітні школи з курсом початкового загального й елементарного технічного навчання. Найчастіше ці навчальні заклади мали дольове фінансування (за згодою земствами і міськими самоврядними органами). У Чернігівській губернії прикладом діяльності у цьому напрямку може бути Чернігівське, Олександрівське ремісниче училище (1888 р.), Клишівське та Ніжинське (імені О.Ф. Кушакевича – відомого місцевого мецената, який виділив для цього 159642 руб [10, арк. 1-2]) ремісничі училища. У Харківській губернії – це Краснокутське і Вовчанське Олександрівські ремісничі училища [11, арк. 127, 153]. Лебединське (1878 р.), Білопільське (1893 р.), Охтирське (1898 р.) ремісничі училища готували спеціалістів для обслуговування поміщицьких і селянських господарств. У стінах цих навчальних закладів учнів готували для роботи на сільськогосподарських машинах місцевих цукрозаводчиків. Крім цього, можна було отримати професію залізничника, слюсаря, коваля, столяра, шевця та ін.

У ремісничих училищах, як уже зазначалося, діти отримували не лише професійну освіту, але й вивчали загальноосвітні дисципліни. Наприклад, у Ніжинському ремісничому училищі ім. О.Ф. Кушакевича перші три роки навчання діти вивчали загальні предмети, а на четвертий – дисципліни, пов'язані з ливарною справою і проходили стажування на виробництві.

Крім ремісничих училищ, технічну освіту населення міст мало змогу отримати у стінах реальних училищ. У 1871 р. відбулася реформа середньої освіти і реальні гімназії перетворили на реальні училища. У 1872 р. було затверджено їх Статут. Реальні училища виникли у Полтаві, Сумах, Ромнах та інших містах Лівобережжя та Слобожанщини. 18 березня 1872 р. дума м. Полтави обговорювала питання відкриття у місті парафіяльного та реального училищ. Розуміючи потреби міста, члени міського управління надавали особисту допомогу новим навчальним закладам. Гласний І. Глущенко передав 1 млн. штук цегли на будівництво та глину для побілки училища. Міський голова (Абаза) за свої кошти покрив дах залізом. Члени управи відрахували 10% із своєї заробітної плати (гласний В. Шульженко 10% своєї пенсії). Гласний Г. Ворожейкін відкрив рахунок для потреб будівництва і переказав на нього 2000 руб. Гласний Л. Милорадович разом з дружиною передав для потреб училища двоповерховий кам'яний будинок (з усіма господарськими спорудами) та облаштував за власний кошт кабінет фізики. Інші гласні думи надали училищу за власні кошти обладнання для кабінету хімії (І. Добровольський), колекцію географічних карт (М. Білуха-Коханівський), кошти на потреби училища (1000 руб – І. Степанович, І. Фролов-Багреєв), а С. Стеблін-Камінський безкоштовно викладав російську мову (раз на тиждень у чотирьох 6-х класах, а гласний священик П. Мазанов цілий рік проводив заняття безплатно [12, с. 2].

За дольовим принципом утримувалося Новозибківське реальне училище на Чернігівщині. Земська управа виділила 29000 руб на будівництво та інші потреби навчального закладу, а всі інші кошти надали міські самоврядні структури. На відкриття реального училища у Чернігові міська й земська управи також об'єднали зусилля по збиранню необхідних коштів. За 1876-1879 рр. повітові земства, міські управи, Чернігівський громадський банк та окремі мешканці міста зібрали 22000 руб, які послали у банк для збільшення суми і подальшого відкриття училища. У Кременчуці питання про відкриття реального училища було вирішено 11 липня 1888 р. Для цього було створено спеціальну будівельну комісію при управі, до якої увійшли найбільш досвідчені й поважні особи. Лише на будівництво училища було витрачено 81 800 руб. Ці кошти місто надало із своїх капіталів [13, с. 2].

У Харкові дума кожний рік, починаючи з 1876 р., збільшувала витрати на освіту. Кожне училище і школа мали свого попечителя, а з 1878 р. міська дума створила училищну комісію, яка слідкувала за діяльністю навчальних закладів та вирішувала їх нагальні проблеми. У 1879 р. дума і комісія з організації навчання спільно виступили з пропозицією відкрити у Харкові 10 нових шкіл і 2 училища.

Середня ланка освіти у зазначений час на теренах Російської імперії і в українських губерніях була представлена чоловічими й жіночими гімназіями та прогімназіями. Так у містах Чернігівської губернії існувало 6 чоловічих гімназій і прогімназій (Чернігів, Глухів, Ніжин, Новгород-Сіверський, Стародуб, Сураж), які утримувалися за державний кошт, а також 8 жіночих (Чернігів, Глухів, Ніжин, Новгород-Сіверський, Новозибків, Конотоп, Кролевець, Сосниця). Жіночі гімназії і прогімназії утримувалися за кошти міських самоврядних структур. Таке ставлення до навчальних закладів, де отримували освіту дівчата, було зумовлено офіційною думкою влади, що жіноча освіта – це не обов'язок держави, а прерогатива суспільства. Отримуючи кошти з державної скарбниці, навчальні заклади для хлопчиків не відмовлялися від фінансової допомоги земств та органів міського самоврядування. Так, у Чернігівській губернії муніципалітети виділяли на потреби зазначених закладів в середньому 9700 руб. на рік (Чернігівській гімназії – 400 руб., Глухівській – 3500 руб., Стародубській – 5000 руб., Суразькій – 800 руб.) [14, арк.5]. Аналогічні процеси відбувалися і в Полтавській, Харківській та Катеринославській губерніях. Кількість навчальних закладів згаданого типу залежала не лише від держави, але й від бажання та можливостей міських громад регіонів. Допомога міських самоврядних структур часто проявлялася у вигляді допомоги з ремонту гімназій, покупки необхідного шкільного та господарського обладнання (починаючи від парт та чорнилниць і закінчуючи склом для вікон та ремонтом димарів). Також міська влада виділяла кошти на стипендії малозабезпеченим гімназістам. Як правило, це були діти із малозабезпечених родин і представляли різні соціальні групи міського населення. Наприклад, у 1883 р. Чернігівська дума утримувала двох гімназістів за рахунок дивідендів з міських коштів. Таке ставлення міських самоврядних структур до поширення освіти сприяло залученню талановитої молоді з непривілейованих станів до продовження навчання в університетах.

Жіночі гімназії і прогімназії лише у окремих випадках отримували фінансову допомогу з боку держави. Саме тому міські самоврядні структури опікувалися ними. У 1883 р. харківська міська дума додатково до вже існуючих навчальних закладів відкрила дві жіночі гімназії, Олександрівську школу для дівчат та ремісничу школу. У Сумах у згаданий період працювали гімназії двох типів: класичні, в яких, крім загальноосвітніх дисциплін, викладались латинська та грецька мови, і реальні, де більша увага приділялася математиці й природничим наукам. Випускники класичних гімназій мали право без іспитів вступати до університетів. Випускники реальних гімназій мали більші шанси стати студентами вищих технічних училищ. Також у місті набула популярності перша жіноча гімназія з чотирикласною освітою, яка з часом була реорганізована у гімназію з семикласним навчанням, підготовчим і спеціальним, восьмим класом. У гімназії навчалися дівчата, які репрезентували різні верстви тогочасного населення. Діти з малозабезпечених родин могли розраховувати на стипендії. При гімназії діяла початкова школа, де учениці випускних класів проходили педагогічну практику. Середня жіноча освіта в імперії і в Україні була також представлена інститутами шляхетних дівчат з навчальними програмами, що не давали права вступу до університету.

У Чернігівській губернії на початок 1890 р. жіночі гімназії та прогімназії існували за кошти міських дум (гімназіям – 3400 руб., прогімназіям – 8000 руб., земств (відповідно 5525 і 6930 руб.) і держави (1900 і 1625 руб.). Особливістю Чернігівщини була ситуація, коли жіночі гімназії та прогімназії переважно утримувалися за кошти земств, що особливо яскраво простежувалося в кінці 90-х років XIX ст. У 1900 р. на утримання згаданих навчальних закладів земства витрачали 6675 руб., міста – 4800 руб. і держава – 300 руб. [14, с. 161].

У зв'язку з обмеженими фінансовими можливостями органи міського самоврядування зверталися до громадськості з проханням допомоги у справі поширення освіти серед різних верств населення та вікових категорій. Так Катеринославська міська дума у 1887 р. звернулася до мешканців міста надати допомогу у розбудові освіти. Для цього при управі було створено Товариство попечительства жіночою освітою, яке за 1887-1888 рр. отримало пожертв на суму 1200 руб. За рішенням думи Товариства, протягом 14 років до школи, відкритої на пожертви, приймали на навчання дітей з малозабезпечених родин (безкоштовно). Як правило, такими пільговиками були діти, що були вихідцями з непривілейованих станів. Саме діти міщан, селян і ремісників становили більшість у згаданому навчальному закладі.

У Харкові в середині 80-х рр. XIX ст. працювало 50 приватних навчальних установ. З 1862 по 1919 рр. на кошти Х.Д. Алчевської існувала Харківська жіноча недільна школа, в стінах якої в тому числі пропагувалася українська культура. Але з 1862 по 1870 рр. згадана школа працювала нелегально, бо недільні школи були заборонені внаслідок Валуєвського циркуляру 1863 р. Також місцеву владу дратував «український дух», що панував у закладі. Викладання предметів перевели на російську мову, але це не врятувало школу, яку неодноразово закривали рішенням Харківського навчального округу. Популярність школи серед населення міста дала свої наслідки. У 1890 р. Х.Д. Алчевська була обрана президентом Міжнародної просвітницької ліги, а у 1896 р. Харківська міська дума підтримала клопотання управи про відкриття паралельного відділення міського училища у приміщенні недільної школи Х.Д. Алчевської [15, с. 65]. Також у 1890 р. у Харкові було відкрито на кошти меценатів міське училище ім. Ільїна. Самоврядні органи губернського міста надали фінансову підтримку у відкритті Технологічного інституту та підготовчих класів (60 000 руб.).

На Полтавщині своїми зусиллями та при підтримці міських громад муніципальні структури розвивали мережу освітніх закладів. У 1874 р. у Крюкові відкрилося 2-х класне училище, яке отримало допомогу від міста у розмірі 300 руб. У 80-х рр. XIX ст. за фінансової підтримки міського управління у Кременчуці діяло 7 навчальних закладів, серед них: перше і друге початкові народні училища (для хлопчиків і дівчат), початкове народне училище для дівчат та ін.

У Чернігівській губернії були представлені всі типи навчальних закладів позашкільної форми освіти: недільні школи, вечірні класи, народні читальні та ін. Як і в інших губерніях, недільні школи починають відкривати з 1860 р., але у 1862 р. ці навчальні заклади за неблагонадійність (революційні погляди) були закриті. Звернення ліберальної громадськості міст змусило царизм дозволити відродити недільні школи. Вже у квітні 1872 р. у Чернігові зусиллями міської управи була відкрита недільна школа для хлопчиків. Для неї члени управи (В. Хижняков і І. Вербицький – Антіохів) склали навчальну програму. Але через скрутне фінансування органів міського самоврядування школа була закрита в кінці 70-х рр. XIX ст. [16, с. 80].

Наступна хвиля інтересу до недільних шкіл припадає на 90-ті рр. XIX ст. По містах України муніципальна влада за власний кошт або на дольовій основі відкриває навчальні заклади вказаного типу. На Чернігівщині у губернському місті в 1894 р. відкрилася недільна школа для жінок. Спроба відкрити аналогічну школу для чоловіків не була реалізована через відсутність кваліфікованих кадрів. У Ніжині працювала чоловіча недільна школа (з 1893 р.) завдяки місцевому меценату генерал-майору О. Гржимайло. Школа мала власну бібліотеку (521 примірників). За рік заняття проводилися 33 рази (з 11 до 14 години). Все це зумовило високий рівень знань у учнів. Так у 1895 р. в циркулярі Київського навчального округу давалася позитивна оцінка її діяльності. У тому числі відзначалося, що Ніжинська недільна школа для чоловіків заслуговує на увагу і є прикладом для наслідування [17, с. 1-22]. Дана оцінка заслуговує на особливу увагу ще й тому, що усі учні школи (414 чоловік) були представниками непривілейованих станів, тобто освіта завдяки таким навчальним закладам ставала ще більш доступною, а культурно-освітній рівень пересічних громадян поступово зростав.

Поширенню освіти серед міського населення сприяли вечірні класи, в яких навчали писати і читати. Наприклад, у Чернігові за перший рік роботи таких класів (1896 р.) в них навчалось 62 особи (60 з яких були представниками непривілейованих станів). Ініціатором відкриття і попечителем цих класів була О.О. Гржимайло [18, с. 18-19]. У багатьох містах муніципальні структури надавали господарсько-фінансову допомогу таким класам. Наприклад, у Сумах в таких класах часто безкоштовно викладали студенти, вчителі і творча інтелігенція міста.

У 90-х рр. XIX ст. набуває популярності ще одна форма позашкільної освіти (народні читання). Така форма навчання була найменш витратною для органів міського самоврядування. Міській владі достатньо було знайти приміщення і особу, що вміла виразно читати й коментувати текст. До цієї роботи переважно долучалися викладачі інших навчальних закладів, студенти старших курсів, представники місцевої інтелігенції. У кожному місті читання мали свою регулярність. На заняттях (дорослі і діти) присутні читали і обговорювали літературні тексти, що сприяло формуванню і розвитку навичок літературної мови, активізувало розумову діяльність, розширювало загальний кругозір [19, с. 62]. Освіта мала яскраво виражений світський характер. Народні читання були представлені в усіх містах зазначених губерній (Чернігові, Харкові, Сумах та ін.).

Міське населення України з давніх часів було багатонаціональним, тому не дивно, що в період буржуазних перетворень другої половини XIX ст. мешканці однієї конфесії та національності об'єднувалися і в тому числі прагнули створювати школи, в яких викладалися б основи рідної релігії,

культури, мови, історії тощо. Такі «національні» школи, як правило, мали яскраво виражений релігійний характер. Ці навчальні заклади найчастіше відкривалися на кошти меценатів і рідше за дольовою участю міських самоврядних структур. Так у травні 1894 р. муніципалітет Ніжина дозволив дружині купця Сарі Радковській відкрити «елементарну школу» для дівчат «Талмуд – Торе». У ній навчалися дівчата з бідних іудейських родин [20, арк. 1-2]. Аналогічна школа працювала у Кременчуці з середини 70-х рр. XIX ст., на утримання якої міська влада виділяла певні кошти. І такі приклади були не поодинокими.

Наступним прикладом досить вдалої співпраці органів міського самоврядування і громадськості у розбудові навчальних закладів можна вважати підтримку з боку міст діяльності товариств з поширення освіти серед населення. Зазначені товариства створювалися в багатьох українських губерніях і мали свої філії у повітових містах. Товариства зверталися за підтримкою у своїй діяльності до міських дум та управ і часто отримували господарсько-фінансову допомогу. Так у 1897 р. сумський комітет Харківського товариства із розповсюдження в народі грамотності звернувся до Сумської управи з клопотанням відкрити в місті додатково дві школи і народну читальню. Управа задовольнила клопотання, виділивши на це свої кошти [21, арк. 15-15 зв.]. У Харкові міські самоврядні структури додатково співпрацювали з постійною комісією з технічної освіти при Харківському відділенні Імператорського руського технічного товариства, Товариством любителів природи, курсами для робітників, Південноруським товариством акліматизації.

Наступними осередками поширення знань та освіти були бібліотеки й музеї, які сприяли формуванню як загального світогляду, так і поглибленню знань в окремих галузях. Так у 1898 р. Харківська міська дума обрала комісію для розгляду питання про загальну освіту. Серед інших рішень за пропозицією М. Сумцова (голова комісії) створювалися учнівські бібліотеки. Додатково у місті на дольовій основі працювали: одна громадська бібліотека, чотири безкоштовні бібліотеки-читальні Товариства грамотності й Народного дому Товариства грамотності. Аналогічні процеси відбувалися і на Катеринославщині, де у 1887 р. (на честь 100-річчя міста) дума заснувала міську публічну бібліотеку. Вона мала свій статут і раду (входило 5 членів управи). Та кошти на придбання необхідної літератури [21, с. 3]. Разом з позитивними тенденції в питанні поширення освіти серед міського населення слід вказати на негативні моменти. Серед них передусім це слабка комплектація шкіл кваліфікованими викладачами, що негативно впливало на навчальний процес, підпорядкованість шкіл різним інстанціям. Це відбувалося в тому числі і через дольове фінансування. Так у Сосниці в 1884 р. на одну посаду вчителя приходського учителя одночасно було обрано чотири претенденти (від училищної ради, міської управи, інспектора училищ, земської управи). У результаті земство і міська управа, що фінансували заклад, погрожували далі не надавати кошти на освіту [22, с. 323-324].

У Сумах міське управління й керівництво міського училища сперечалися, з якою установою слід узгоджувати літні відпустки вчителів. Управа відмовлялася надавати кошти на відпустку у разі незгодження з ними даного питання [23, арк. 65 зв.]. У результаті таких суперечностей справа розбудови навчальних закладів вирішувалася повільно. Також через скрутне фінансове становище міських самоврядних структур складність (практичну неможливість) продовжити навчання в університеті у містах спостерігається тенденція закриття реальних училищ [24, с. 334].

Отже, наведені матеріали дозволяють зробити висновок, що справа поширення освіти серед міського населення на території Чернігівської, Полтавської, Катеринославської та Харківської губерній стояла на досить високому рівні. Створювалася та розвивалася мережа навчальних закладів різних форм і типів. Спостерігалася співпраця міських самоврядних структур, земств і громадськості у вирішенні даної проблеми. З іншого боку, скрутне фінансове становище муніципальної влади, надзвичайна структурна складність існуючих шкіл і училищ (неможливість після деяких з них продовжити навчання у вищих навчальних закладах) гальмували поширення освіти й подальше формування української еліти. Складність і неоднозначність історичного досвіду українства вимагає подальших додаткових досліджень у всеукраїнському масштабі і на регіональному рівні.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Щепкин М. Опыты изучения общественного хозяйства и управления городов. – М., 1882. – Ч. I. – 409 с.; Багалея Д., Миллер Д. История города Харькова за 250 лет его существования с 1655 по 1905 гг. – Х., 1906. – Т. 2. – 974 с.; 2. Головка О. Харківське міське самоврядування у 1893 – 1917 рр. Автореферат дис. ... канд. іст. наук. - Х., 1997. - 18 с.; Шара Л.М. Земські і міські виборні інституції: спільні здобутки (на матеріалах Чернігівської губернії) // Наукові записки Миколаївського державного гуманітарного університету. - Миколаїв, 2005. - Т. 45. - Вип. 32. - с. 21 - 25; Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України

(кінець XIX - початок XX ст.). - Х., ФОП «Петров І.В.», 2007. - 301 с.; 3. Шрейдер Г.И. Наше городское общественное управление // Этюды, очерки, заметки. - СПб., 1902. - Т. 1. - Кн. 1. - 337 с.; 4. Г. Харько. Справочник по городскому общественному управлению. - Х., 1913. - 103 с.; 5. Максименко Д.П. Очерк деятельности Харьковского городского общественного управления по начальному народному образованию. 1871 - 1901 гг. - Х., 1903. - 136 с.; 6. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). - Ф. 154. - Оп. 1. - Спр. 486; 7. Полтавские губернские ведомости. - 1872. - № 71; 8. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 24; 9. Екатеринославские губернские ведомости. - 1871. - № 13; 10. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин (далі – ВДАЧОН). - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 1; 11. Матеріали по обстеженню Александровских ремесленных училищ Харьковской губернии (1909 - 1910 гг.). - Х.: Печатник, 1910. - 293 с.; 12. Полтавские губернские ведомости. - 1871. - № 94; 13. Екатеринославские губернские ведомости. - 1888. - № 97; 14. ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 10. - Спр. 450; 15. Памятная книжка Киевского учебного округа. - К., 1890. - Ч. 4. - 210 с.; 16. Максименко Д.П. Очерк деятельности Харьковского городского общественного управления по начальному народному образованию. - 1871 - 1901 г. - Х., 1903. - 136 с.; 17. Свод постановлений черниговской городской думы от 1871 - 1883 гг. - Чернигов, 1883. - 410 с.; 18. Отчет о Нежинских воскресных классах для взрослых мужчин за 1895 - 1896 гг. - Чернигов, 1897. - 22 с.; 19. Журнал Черниговского губернского земского собрания за 1878 г. - Чернигов, 1897. - 510 с.; 20. Шара Л. Роль муніципальних органів у розвитку освіти на Чернігівщині (1870 -- 1900 рр.)// Сіверянський літопис. - 2005. - № 5. - с. 59 - 64; 21. ВДАЧОН. - Ф. 5. - Оп. 1. - Спр. 1239; 22. ДАСО. - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 24; 23. Екатеринославские губернские ведомости. - 1888. - № 30; 23. Неделя. - 1885. - № 8; 24. ДАСО. - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 37; 25. Неделя. - 1885. - № 9.

О.В. Лісовська

РОЛЬ СІЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Соціальний феномен національної інтелігенції Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. є досить універсальною історико-соціальною категорією, яка дозволяє стверджувати, що саме в той час відбулося звернення до концепту української ідеї, яка мала як історіософське значення у вимірі перспектив української державності, так і політичний підтекст, який мав виявитися у розгортанні масштабного руху соціального протесту із залученням усіх без винятку верств.

Історичні події другої половини XIX – початку XX ст. виявили тенденцію, яка засвідчувала, що інтелігенція Наддніпрянщини несвідомо перебрала на себе роль нової політичної еліти, в об'єктивній історичній реальності доводячи це соціальною практикою і конкретною діяльністю її представників.

Історія української інтелігенції завжди привертала увагу українських науковців-суспільствознавців. Особливе місце у дослідженні даного питання займає історія сільської інтелігенції на різних історичних етапах. Незважаючи на те, що існує чимало досліджень, присвячених з'ясуванню даної проблеми, однак чимало аспектів діяльності сільської інтелігенції залишаються не з'ясованими. На окрему увагу заслуговує питання про роль цієї верстви населення у формуванні підвалин модерної української нації в другій половині XIX – на початку XX ст.

У сучасній історичній науці немає окремого наукового дослідження, в якому було б висвітлено професійну, соціокультурну, економічну та політичну діяльність сільської інтелігенції, її самооцінка, участь у національному русі. Проте, є чимало робіт, в яких у загальному контексті історії української інтелігенції висвітлюються питання, що стосуються нашого дослідження. До них належать праці Б. Кравченка [1], Г. Касянова [2], І. Лисяка-Рудницького [3], Г. Турченка [4]. Вагоме місце у висвітленні окремих сюжетів з історії сільської інтелігенції в XIX – XX ст. належать членам Інституту селянства Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького Ю. Присяжнюку [5-7] та

І. Фаренію [8-9]. Так Ю. Присяжнюку належать ґрунтовні дослідження, в яких висвітлюється проблема ролі селянства в збереженні національної ідентичності українців в XIX – на початку XX ст., ментальність і традиціоналізм українського селянства [10-11].

Метою дослідження є спроба визначення ролі сільської інтелігенції Наддніпрянської України у формуванні підвалин української нації в другій половині XIX – початку XX ст., з'ясування здатності цієї верстви адекватно реагувати на модернізаційні виклики, що несла з собою ця епоха. Об'єктом вивчення є сільська інтелігенція зазначеного періоду, предметом – її роль у формуванні підвалин модерної української нації. Новизна нашого дослідження полягає в тому, що під таким кутом зору окреслена проблематика практично відсутня в історіографії.